

## ПРОЦЕСУАЛЬНА РІВНІСТЬ СТОРІН ЯК ЧИННИК НАЛЕЖНОГО ДОКАЗУВАННЯ В СУДОВОМУ ПРАВОЗАСТОСУВАННІ УКРАЇНИ

РАТУШНА Богдана Петрівна - старший викладач кафедри цивільного права та процесу Львівської комерційної академії

УДК 340. 12

---

*Стаття посвячена актуальним вопросам процесуального равенства сторон в процессе доказывания в судебном правоприменении Украины. Обосновывается позиция, согласно которой неравная возможность воспользоваться бесплатной правовой помощью препятствует реализации права на справедливое судебное разбирательство.*

**Ключові слова:** принцип рівності сторін, належне доказування, правова допомога.

В українському процесуальному законодавстві, що регулює здійснення кримінального, цивільного, господарського та адміністративного судочинства, закріплено низку важливих доказових прав сторін процесу щодо подання доказів та ознайомлення з ними, участі в їх дослідженні та висловлюванні міркувань щодо їх належності та допустимості (ст. ст. 27, 58, 59 ЦПК, ст.ст. 22, 42 КПК, ст. 22 ГПК, ст.ст. 11, 49 КАС). У цьому аспекті Україна дотримується вимог Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), в прецедентній практиці якого неодноразово зазначалось, що вимога справедливого судового розгляду передбачає надання сторонам вищезначених доказових прав під час розгляду їх справи у суді [1; 176-177]. Проте вирішальним з погляду ЄСПЛ є не тільки наявність таких прав у сторін, а й рівна можливість скористатись ними. У рішеннях ЄПЛ таку рівність ще називають принципом пропорційності (справа «Фалк проти Нідерландів») [2; 274].

Запорукою реалізації в Україні справедливого судового розгляду є приведення національного процесуального законодавства у відповідність до вимог Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (надалі – Конвенція) та прецедентної практики Європейського Суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ). Рівність правових можливостей сторін з погляду ЄСПЛ є важливим елементом дотримання національними судами права сторін на належне доказування в контексті справедливого судового розгляду.

Проблема здійснення в Україні справедливого судового розгляду є актуальною. Її дослідженню присвячені наукові праці таких вчених як В. В. Комаров, М. І. Манукян, Д. В. Афанасьєв, Т. В. Трубникова. Проте рівність процесуальних можливостей сторін як ознака належного доказування не став окремим предметом наукових досліджень.

Як свідчить аналіз вітчизняної процесуальної літератури, розуміння рівності є дещо дискусійним. Одні автори вважають рівність сторін складовою принципу змагальності [3; 138], інші – самостійним принципом [4; 71]. Перші, вважаючи рівність елементом змагальності, зазначають, що «за своєю суттю принцип змагальності передбачає рівні можливості й умови для виконання функцій обвинувачення та захисту, підтримання цивільного позову й відповіді на нього. Процесуальна рівність означає, що всі заходи, які вправі вжити обвинувач для доказування обвинувачення, захист має право застосову-

вати для його спростування, а все, що вправі робити цивільний позивач для підтримання позову, може робити цивільний відповідач для його заперечення. Дія принципу змагальності у сфері цивільного судочинства є загальновизнаною, оскільки сама природа спору про цивільне право передбачає рівність прав сторін у відстоюванні власної позиції» [5; 83]. Низка авторів поділяє таку думку [6; 119].

Втім, більш обґрунтованою видається інша позиція, відповідно до якої процесуальна рівність – це не просто елемент якогось принципу, а є самостійним принципом судочинства [7; 188-194]. Так, на думку Т. Сахнової, принцип рівності сторін тісно пов'язаний з принципом змагальності, але має своє власне значення і зміст. Сторони в процесі рівні як у правових можливостях (процесуальних засобах захисту та інших процесуальних правах), так і в правових обов'язках і в правових гарантіях реалізації прав і обов'язків [8; 107].

Існує ще третя точка зору, відповідно до якої рівність сторін – це самостійний принцип, проте він поряд з іншими принципами (зокрема, з принципами здійснення правосуддя судом, гласності та іншими засадами судочинства) входить до складу принципу змагальності [9; 115]. На наш погляд, це не є правильним, адже принцип як базова засада судочинства, характеризується відокремленістю і не може входити до складу іншого принципу. З цього приводу слід погодитись з професором В.П. Бож'євим, який наголошував не на входженні інших принципів до складу принципу змагальності, а на їх одночасному функціонуванні, що сприяє здійсненню принципу змагальності [10; 53], адже «визнання взаємозв'язку принципів не означає зведення змісту одного принципу до змісту іншого» [11; 304-311]. Важливо, що на думку ЄСПЛ принцип рівності сторін є складовим елементом більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає в себе основоположний принцип змагальності [12; 391].

Слід зауважити, що низка науковців вважає, що рівність сторін у процесі не слід розуміти буквально. В літературі зазначається, що рівноправність сторін не означає фак-

тичного та однакового обсягу їх процесуальних прав. Фактичної рівності сторін існувати не може, як не можна визнати рівними державний орган та приватну особу [7; 188-194]. А. Тушев переконаний, що урівновжити сторони в усіх правах неможливо [13; 34-35]. З огляду на це «закон, враховуючи, що громадяни фактично не рівні (оскільки вони можуть бути неповнолітніми, фізично чи психічно хворими або бути особами, які не можуть оплатити послуги адвоката, тощо), передбачає механізми, що дозволяють таким громадянам стати процесуально рівними, тобто повністю реалізувати свої права. Так, особі, яка не володіє мовою судочинства, обов'язково надається перекладач, неповнолітньому підсудному – захисник» [5; 84]. Тому слід погодитись, що за допомогою принципу рівності сторін законодавець намагається забезпечити сторони не просто формально рівними, але й фактично достатніми можливостями для активного захисту своїх суб'єктивних прав і законних інтересів. Цей принцип полягає в однаковій здатності сторін рівно ефективно досягати своєї мети [14; 55-60].

Позитивним є те, що українські суди починають звертати більшу увагу на дотримання рівності та балансу процесуальних можливостей сторін. Зокрема, колегія суддів Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України у своїй постанові від 15 вересня 2009 р. вказала на те, що згідно з ч. 3 ст. 2 КАС у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди повинні перевіряти, чи прийняті (вчинені) вони: 1) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи несправедливій дискримінації; 2) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія) [15; 20-21].

Слід зазначити, що принцип рівності впливає на рівномірний розподіл не лише доказових прав, а й обов'язків, зокрема тягаря доказування. Так, Верховний Суд України вказав, що, виходячи з принципу процесуального рівноправ'я, кожна сторона

повинна довести ті обставини, на які вона посилається [16].

Вирішальною для рівності сторін у доказуванні є, на наш погляд, можливість скористатись послугами захисника чи представника у процесі, адже «в змагальному поєдинку повинні брати участь сторони, які мають рівні гарантії на успішне завершення протиборства» [17; 25]. Враховуючи той факт, що органи обвинувачення в кримінальній справі мають добре налагоджену організацію і представлені особами зі спеціальною освітою і досвідом, то й сторона захисту вимагає такої ж досконалої організації, щоб сторони були справді рівні в суді.

Разом з тим висловлюються думки, що захисники займають більш вигідне становище в порівнянні зі стороною обвинувачення, бо перші хоча і здійснюють свої функції нарівні з обвинувачем в публічних інтересах, одночасно виступають і довіреними представниками обвинуваченого. Не погоджуючись з такими поглядами, вважаємо, що представництво сторони захисту у кримінальних справах не завжди може претендувати на рівність правових можливостей зі стороною обвинувачення. Насамперед слід зазначити, що захисниками обвинувачених можуть бути лише адвокати, які працюють за договором з обвинуваченим на платній основі або безоплатно у випадках, коли держава забезпечує захист обвинуваченого. Цілком зрозуміло, що ефективність роботи такого адвоката, послуги якого оплачуються державою (тобто досить низько), можуть бути невисокої якості. Формально Україна дотримується вимог ЄСПЛ щодо надання обвинуваченому правової допомоги для належного захисту, а практично рівність можливостей обвинувачення і захисту у справі є досить проблематичною. Видається, що у кримінальному процесі захисниками обвинуваченого мають бути не лише адвокати, а й інші особи, зокрема родичі. Ширше коло осіб, залучених до справи як захисники, сприяє кращому правовому захисту обвинуваченого та надає можливість дещо наблизитись до рівності сторони обвинувачення і захисту в кримінальній справі. Така ситуація була передбачена у КПК 1961 р., проте безпідставно не була підтримана у новому

КПК 2012 р. Разом з тим, не вважається порушенням принципу рівності ситуація, при якій обвинувачений свідомо, без примусу відмовляється від послуг захисника [18]. На жаль, слід констатувати, що судова практика рясніє випадками, коли захисник не бере участі у захисті обвинуваченого не тому, що останній відмовився від його послуг, а тому що звернення про надання такого захисника були проігноровані. Зокрема, ухвалою колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 лютого 2012 р. була скасована постанова Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 11 серпня 2009 р. у зв'язку з порушенням права на судовий захист. Мотивуючи своє рішення, Верховний Суд вказав на те, що відповідно до вимог ч. 1 ст. 45 КПК участь захисника при провадженні дізнання, досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції є обов'язковою, у тому числі у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади не можуть самі реалізувати своє право на захист, – з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення або з моменту встановлення цих вад. Зазначених вимог закону при провадженні досудового слідства у справі щодо Б. дотримано не було, незважаючи на те, що з початку провадження у справі було відомо про наявність у Б. психічного захворювання, через яке він не міг реалізувати своє право на захист і мав право на обов'язкову участь захисника. Однак органи досудового слідства, які провадили розслідування, не забезпечили реалізацію цього права [19; 28].

У цивільному судочинстві ситуація дещо інша, адже тут результат процесуального «двобою» повністю залежить лише від правового вміння сторони чи її представника вести таку боротьбу, оскільки суд повністю позбавлений права за власною ініціативою збирати докази. З огляду на те, що в цивільному судочинстві держава наразі не гарантує сторонам безоплатної правової допомоги, то справа може бути вирішена на користь сторони, яка скористалась вартісними послугами досвідченого адвоката, навіть якщо правда була на боці іншої – малозабезпеченої – сторони. З погляду ЄСПЛ в контексті

цивільних справ за участю приватних осіб рівність сторін не має бути абсолютною, а на державу не покладається обов'язок надавати юридичну допомогу малозабезпеченій стороні таким чином, щоб досягти для неї повної рівності з матеріально забезпеченим опонентом (справа «Стілл і Морріс проти Сполученого Королівства») [20; 41]. Разом з тим, на наш погляд, і у цивільному процесі процесуальні можливості сторін на захист своєї позиції у суді мають бути врівноважені шляхом надання малозабезпеченій стороні права скористатись безоплатними послугами представника. Це вже частково вирішено Законом України «Про безоплатну правову допомогу», відповідно до якого деяким категоріям населення, в тому числі малозабезпеченим, буде надаватись безоплатна вторинна правова допомога як вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя (ст. 13 Закону).

Таким чином, рівність сторін як самостійний принцип процесу проявляється у всіх правових процедурах та на всіх стадіях процесу, а не лише під час доказування, тому зараховувати його до складу принципу змагальності, гадаємо, є неправильним. Інша справа, що рівність має бути присутня і під час доказування. Але таке взаємопроникнення принципів свідчить про їх системне існування в судовому процесі і не дає підстав говорити про те, що якийсь принцип входить до складу іншого. Більше того, у випадку, коли до складу принципу змагальності зараховують інші принципи, відбувається, на наш погляд, змішування принципу змагальності зі змагальною моделлю процесу, а це різні речі.

Висновки. Рівність сторін є важливим принципом для формування змагальної моделі процесу, адже змагання може відбуватись і на нерівних умовах, проте саме максимальна зрівноваженість процесуальних можливостей опонентів робить змагання справедливим. З огляду на це процедура доказування в змагальному процесі буде справедливою лише за умови, якщо правові засоби процесуального «поєдинку» сторін будуть врівноважені на основі принципу рівності.

Рівність правових можливостей сторін має включати в себе такі елементи: 1) нормативне закріплення доказових прав сторін, що врівноважують змагання між ними; 2) надання малозабезпеченій стороні безоплатної правової допомоги.

Українське судочинство в сенсі другого елементу містить низку недоліків, основним з яких, на наш погляд, є нерівність у доступі до правової допомоги. Зокрема, лише в кримінальному процесі держава декларує право на безоплатну правову допомогу, в інших формах процесу такі державні гарантії відсутні. З огляду на це доводиться констатувати, що така важлива ознака належного доказування як рівність сторін не достатньою мірою присутня в судовому правозастосуванні України. Реальне наближення до рівності сторін стане можливим тоді, коли запрацює закон України «Про безоплатну правову допомогу», відповідно до якого буде надаватись безоплатна вторинна правова допомога як запорука створення рівних можливостей сторін для захисту своїх прав у суді.

### Література

1. Манукян В.И. Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии: научно – практическое пособие / В.И.Манукян. – К.: Истина, 2010.
2. МакБрайд Д. Європейська Конвенція з прав людини та кримінальний процес / Д. МакБрайд. – К. : «К.І.С.», 2010.
3. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса / Т. Н. Добровольская Т. Н. – М., 1971.
4. Даев В. Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в советском уголовном процессе / В. Г. Даев // Правоведение. – 1974. – № 1.
5. Марочкін І. Є. Організація судових та правоохоронних органів: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навч. закладів / І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, В. П. Тихий та ін.: [за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової]. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2007.
6. Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. П. А. Лупинской. – М., 1995.
7. Грицаєнко Л. Р. Змагальність, диспо-

**АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена актуальним питанням процесуальної рівності сторін в процесі доказування в судовому правозастосуванні України. Обґрунтовується позиція, згідно якої нерівна можливість скористатись правовою допомогою перешкоджає реалізації права на справедливий судовий розгляд.

**SUMMARY**

The article is devoted to urgent issues of procedural equality of the parties in the process of proving in judicial enforcement of Ukraine. The author supports an opinion according to which unequal opportunity to use legal aid prevents from the right to a fair trial realization.

зитивність, рівність сторін – принципи кримінального процесу України / Л. Р. Грицаєв-ко // *Держава і право*. – 2009. – вип. 44.

8. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты / Т. В. Сахнова. – Wolters Kluwer Russia, 2008.

9. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України / В. М. Тертишник. – К.: АСК, 2003.

10. Божьев В. К вопросу о состязательности в российском уголовном процессе / В. Божьев // *Уголовное право*. – 2001. – №1.

11. Навроцька В. Поняття принципу (за-сади) кримінального процесу / В. Навроцька // *Вісник Львівського університету*. – Серія юрид. 2009. – вип. 48.

12. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. / М. Де Сальвиа. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004.

13. Тушев А. А. Роль прокурора в реализации принципа состязательности в уголовном процессе / А.А. Тушев // *Российская юстиция*. – 2003. – № 4.

14. Горбачева Е. В. Функция защиты как необходимый элемент состязательного процесса / Е. В. Горбачева // *Сибирский Юридический Вестник*. – 2003. – № 4.

15. Судова практика. Рішення в адміністративних справах // *Вісник Верховного Суду України*. – 2011. – № 1.

16. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції: постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 12. 06. 2009 // zakon.rada.gov.ua.

17. Багдасаров Р. В. Принцип состязательности в уголовном процессе России и стран Европейского Союза / Р.В.Багдасаров. – М.: Юрлитинформ, 2008.

18. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 28 вересня 2010 р. (витяг) // <http://www.scourt.gov.ua>;

19. Судова практика. Рішення у кримінальних справах // *Вісник Верховного Суду України*. – 2012. – № 6.

20. Грозев Й. Право на справедливый суд в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (статья 6). Interights. Руководство для юристов. / Й. Грозев, Виткаукас Д. Шин Льюис –Энтони. – London : Lancaster House, 2008.